

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

UDC 930(477):82-94/[329.63+341.232] «1905/1907»

КУДИНОВ Д.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук (Україна)

**ВИСВІТЛЕННЯ МЕМУАРНОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ ДІЯЛЬНОСТІ ОСЕРЕДКІВ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ
РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Розглядається комплекс мемуарної історико-революційної літератури, що висвітлює діяльність регіональних структур Всеросійського селянського союзу. Аналізується оцінка мемуаристами значення селянської організації, її взаємодія з політичними партіями, а також рух за створення Українського селянського союзу.

KUDINOV D.V.

Kiev National University named after Taras Shevchenko, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**MEMORIAL LITERATURE DESCRIPTION OF ALL-RUSSIAN PEASANT UNION
LOCATIONS ACTIVITY IN UKRAINE DURING THE YEARS OF RUSSIAN
REVOLUTION OF 1905**

The complex of memorial historical and revolution literature revealing All-Russian Peasant Union (ARPU) regional structures activity is examined. The article purpose is to analyze basing on the memorials of agrarians (participants of the movement) various aspects of regional locations of Peasant Union social and political activity in Ukraine as well as a struggle for Ukrainian Peasant Union creation.

It is distinguished that the definition of the ARPU nature differed depending on the political background of memoirists - from accepting the Union as proper peasant organization disposed to act in legal field (E.Chikalenko, D.Doroshenko) to formless structure without clear program, how it was understood by a part of Russian social-democrats. Therefore came different degrees of parties' members participation in the operation of the Union. In Ukraine the most active role in the creation and development of ARPU played the representatives of Ukrainian Liberal camp together with the representatives of Socialist-Revolutionary party.

In spite of being encouraged by parties' activists, Peasant Union stayed fully independent organization guided by peasant interests. Memoirists who belonged to the former Union activists estimated it as a valid political power and an equal partner of other political organizations and, in case of Sumy ARPU committee, as a leading political party of the region.

The memorials recreate the picture of ARPU cells, which were mostly established from the bottom upwards according to the chain reaction. In this regards, authors' positive attitudes to massive influxes of peasants to organization are stated. In memoirs conduction of peasant congresses, which demonstrated the prevailing homogeneity of the peasants' position on payless cession of 'landlords', imperial and church lands to peasants was noted as well as positive perception of revolution democratic tasks - convention of information meetings, implementation of democratic freedoms, release of political prisoners, etc. The attention to economic measures of local Union Committees described by authors is emphasized. The role of peasant intelligence in the operation of Union units is reviewed. Ukrainian political leaders' activity aimed at Ukrainian Peasant Union (UPU) creation is studied separately together with the roles of certain political activists in this process.

It is concluded that the memoirs point at the list of important aspects of ARPU activity: successful functioning of Peasant Union Units was due to a strong collaboration of intelligence and peasant activists; substantial contribution in establishment and activity of ARPU committees was made by opposition political organizations, though their influence on peasantry and its organization was not considerable; the creation of Peasant Union itself became possible due to the peasantry politization and origin of public society.

КУДИНОВ Д.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, кандидат исторических наук (Украина)

ОСВЕЩЕНИЕ МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННЫХ ГРУПП ВСЕРОССИЙСКОГО КРЕСТЬЯНСКОГО СОЮЗА В УКРАИНЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Рассматривается комплекс мемуарной историко-революционной литературы, освещающей деятельность региональных структур Всероссийского крестьянского союза. Анализируется оценка мемуаристами значения крестьянской организации, ее взаимоотношения с политическими партиями, а также движение за создание Украинского крестьянского союза.

Діяльність політичних організацій початку ХХ ст. - тема вельми популярна в сучасній українській історіографії. Серед них в історичних та історіографічних дослідженнях чільне місце займає Всеросійський селянський союз (ВСС). З боку істориків визначними є наступні риси ВСС: передове і пануюче місце у селянському русі в 1905 р., соціалістичне в цілому обличчя організації, прецеденти встановлення двовладдя її місцевими комітетами в регіонах. Одним словом, Селянський союз розглядається як головний виразник соціальних інтересів селянства в роки Першої російської революції (ПРР).

Серед численної літератури, де охоплюється питання діяльності ВСС, окреме місце займає мемуаристика. На жаль, в історіографії Селянського союзу вона висвітлюється недостатньо виразно в порівнянні із науковою публіцистикою. Принаймні окремого історіографічного або джерелознавчого дослідження цього питання не існує. Частково воно розглянуто в критичній по відношенню до ВСС статті А.Шестакова, монографіях Д.Колесниченко і А.Курьонишева, дисертації В.Магася, статтях автора даної роботи. Зокрема, радянський історик міжвоєнного періоду А.Шестаков широко звертався до статей із мемуарним компонентом С.Мазуренка, з яким вів безкомпромісну полеміку. Дослідник глузував з намагань колишнього селянського лідера притушувати у власних текстах конфлікти з більшовиками і особисто з Шестаковим у 1905 р., а також з опису позитивного образу Л.Троцького як революціонера [36, с.97-111]. В свою чергу Мазуренко звинувачував опонента в “авторському самохвальстві” та викривав хиби його спогадів - приписування собі слів та дій інших учасників І з’їзду ВСС, на якому Шестаков був присутній в якості представника Московського комітету РСДРП(б), гіперболізацію есерівського впливу на селян-делегатів, уникнення власних згадок про агітацію проти експропріації землі у великих власників та ін. [17, с.51-52]. Ця полеміка привернула увагу сучасних російських дослідників Д.Колесниченко та А.Курьонишева. Колесниченко в ній побачила не лише змагання за правдиве відображення минулого селянської організації, але й “політичне звинувачення” [10, с.7]. А на думку Курьонишева, ця безперечно особистісна дискусія-дуель відклала відбиток на всю наступну історіографію ВСС [12, с.8]. Колесніченко та Курьонишев також подають зразок ефективного використання спогадів у дослідженнях. Обидва на основі критичного розгляду одного з мемуарних джерел - спогадів голови Сумського повітового комітету ВСС А.Щербака - здійснили аналіз ролі, міцності та ступеню впливовості селянської організації на місцеве селянство і на селянський рух в регіоні в цілому [10, с.38-42; 11, с.158-163; 12, с.189-192].

Український історик В.Магась коротко проаналізував мемуаристику очевидців та діячів організованого селянського руху (загалом дослідник у своїй роботі використав спогади 19 сучасників ПРР). Характерною рисою багатьох мемуарів він назвав те, що при їх написанні автори не обмежувалися лише власними спогадами, а додатково використовували документи та інші джерела. Серед них - більшовик М.Васильєв-Южин, українські громадсько-політичні діячі С.Єфремов, Д.Дорошенко і Є.Чикаленко, письменник В.Короленко. Спогади українських діячів, підкреслював Магась, важливі для дослідження справи створення Українського селянського союзу (далі - УСС), до якої вони мали відношення (особливо С.Єфремов). Також він виділив дві групи спогадів, які ми можемо означити як сорочинську та сумську групи - мемуари діячів Сумського та Сорочинського комітетів ВСС [15, с.39-42].

Зважаючи на те, що мемуарний погляд діяльності ВСС не представлений в якості окремого історіографічного дослідження, метою даної роботи автор ставить аналіз різних аспектів соціально-політичної активності регіональних осередків Селянського союзу в Україні, а також боротьбу за створення УСС у спогадах аграрників (учасників селянського руху).

Знайомство із цією групою спогадів дозволяє структурувати мемуарні матеріали в контексті ВСС за наступними змістовими блоками: 1) загальне ставлення до Союзу - його природи, організуючої ролі, історичної місії тощо; 2) діяльність низових структур Селянського союзу, їх взаємодія з іншими опозиційними організаціями та стосунки з представниками влади; 3) визначення місця і ролі інтелігенції в організації осередків ВСС; 4) ініціатива та заходи представників національної інтелігенції та політичних діячів щодо створення УСС.

Залежно від політичних переконань та позиції мемуаристів по відношенню до Селянського союзу (сторонній спостерігач - член бюро сприяння ВСС - активний член Союзу) різняться й їхнє ставлення до селянської організації. Це примушує сучасного дослідника розбиратися в неоднозначних її оцінках і кліше та нерідко доходити до висновків, відмінних від позиції своїх колег. Так, українські ліберали Д.Дорошенко та Є.Чикаленко бачили в Союзі саме правильну організацію селян, здатну за умов революції об'єднати їх зусилля для перемоги на виборах до Державної думи і цивілізовано вирішити земельне питання. В тому ж дусі висловлювався інший представник ліберального табору, О.Лотоцький, який в якості "*позитивних наслідків*" діяльності ВСС назвав "*дисциплінуючий вплив на маси, завдяки чому значно було ослаблено гвалтовницький, погромний характер стихійного селянського руху*" [13, с.282]. Але при цьому українські діячі в своїх мемуарах фактично не переймалися питанням аналізу природи та діяльності Союзу, який для них так і залишився коротким епізодом політичної історії України та Росії. Щоправда, в оцінці селянської організації Лотоцький йшов далі Дорошенка та Чикаленка, висловивши загальні сподівання українських політичних діячів часів ПРР бачити осередки Союзу в Україні знаряддям її національних інтересів. При цьому автора "*Сторінок спогадів*" мало цікавив соціальний зміст виступів селянства. Його бентежило інше - переливання соціальної боротьби в боротьбу національну. З цієї точки зору організація українського селянства, цього зберігача національної пам'яті, культури та мови, в крайовий відділок ВСС було цікавим для вітчизняної інтелігенції.

Лотоцький доволі сміливо йменував Селянський союз "*органом національного усвідомлення народної маси*". Про це свідчили факти національних вимог у вироках, ухвалених рядом громад, "*подиктованих тими ідеями, що їх положено в основу завдань союзу*" [13, с.282]. Заява Лотоцького, однак, не витримує критики з точки зору уявлення про пріоритетність національного питання перед соціальним у діяльності українських осередків ВСС. Зокрема, селяни Лівобережжя у вироках переважно не торкалися національного питання. Пріоритети змін для себе вони вбачали, насамперед, у загальноросійських політичних і економічних реформах. Лише на Полтавщині деякі громади не залишилися байдужими до національної справи. Зокрема, селяни с.Калюженці Прилуцького повіту вимагали "*повної автономії*" України та українізації органів управління, судів і освіти [25, с.148-149]. Селяни с.Нефороці - "*широкої автономії України*" [22, с.3]. Навчання для своїх дітей рідною мовою бажали селяни х.Семенці Полтавського повіту і члени 19 громад Кременчуцького повіту [5, с.44-45]. Проте подібних "*національних*" вимог було небагато порівняно з кількістю петицій. Та й у тих з них, де національний компонент був присутнім, у тексті він ставився завжди наприкінці після політичних та економічних вимог. Подібне ставлення до національної справи характерне і для інших регіонів України. Так, про суцільну національну несвідомість подільського селянства, що вразила українську інтелігенцію, долучену до роботи Кам'янець-Подільської "*Просвіти*", згадував її активний діяч В.Приходько [23, с.143].

Оригінальне бачення політичного злету Селянського союзу знаходимо в статті із сильним мемуарним началом "*Селяни та інтелігенція*" Р.Оленіна, котрий у 1905 р. опинився в центрі подій розгортання селянського руху на Полтавщині. Через півтора роки він ділився своїм переконанням в тому, що "*видатний успіх*" ВСС був продиктований наступними обставинами: 1) вражаючий вплив на селянство мала "*демонстрація сили*" листопадового з'їзду Союзу; 2) ухвалені з'їздом програма та тактика "*надали необхідну керуючу нить для діячів Союзу*"; 3) арешт керівництва ВСС лише

сприяв зміцненню його місцевих організацій, оскільки лише переконував прибічників Союзу в тому, що треба якомога швидше згуртувати сили свідомого селянства для боротьби з реакцією; 4) зрештою, головна причина популярності ВСС серед селянства - "*відповідність платформи Союзу народному світогляду*", певна поміркованість у порівнянні з лівими партіями політичної складової програми і прогресивність її аграрної частини. Народ своїм розумом дійшов до ідеї націоналізації землі, тому що "*всі народні плани і мрії про справедливе вирішення земельного питання обіймаються ідеєю націоналізації*", підкреслював автор [20, с.151].

Погляд на природу та місію Селянського союзу широко представлений в історико-революційній мемуаристиці. Лідер ПСР В.Чернов бачив у ВСС спадкоємця Селянського союзу соціалістів-революціонерів. ВСС, на його переконання, перейняв і програму, і тактику свого попередника [31, с.140]. По-різному значення ВСС оцінювали колишні соціал-демократи. Це залежало, вочевидь, від ступеню їх особистої участі в селянському русі, а також від належності до тих груп міських організацій, котрі були налаштовані схвально або скептично по відношенню до перспектив роботи серед селянства. Крім того, в керівних структурах РСДРП та РУП-УСДРП, як відомо, не була своєчасно вироблена певна тактика щодо селянських самочинних організацій. Так, Б.Ельцин, відбиваючи позицію частини одеських соціал-демократів, зазначав, що ВСС, хоча і був організацією впливовою, залишався при цьому аморфною громадською структурою без ясної програми. Тож, визнаючи Селянський союз як політичну реальність, есдеки-одесити намагалися його використовувати у власних цілях [39, с.70]. Колишній діяч полтавської організації РСДРП С.Сахаров згадував, що "*соціал-демократія в селянський союз не йшла*", а агітаційну та організаційну роботу проводила самостійно. Така осібність диктувалася тим, що есдекам не знаходилося у ВСС місця через те, що верхівку його місцевих комітетів опанували кадети, українські демократи, есери та "*есерівська інтелігенція*" [27, с.20]. Слова Сахарова підтверджує Оленін: там, де агітацію на селі вели виключно есдеки, організацій ВСС не виникало. І лише в тих місцевостях, де соціал-демократи підпорядковувалися позапартійній інтелігенції, вони досягали певного контакту з селянством [20, с.154-155]. Вочевидь подібна ситуація вимальовувалася в Сорочинцях, де члени місцевої соціал-демократичної групи прийняли активну участь у формуванні місцевого відділення Союзу, входили до його керівної структури, але не очолювали її [9, с.288-292].

Стриманість соціал-демократів щодо ВСС не була повсюдною; з часом все більше соціалістичних та демократичних організацій йшли працювати у селянські спілки. Так, вже у першій половині 1905 р. своєчасність і необхідність роботи на селі зрозуміли новоросійські меншовики. Член Одеської організації О.Черкунов, який особисто докладав зусиль до створення осередків ВСС, описував Селянський союз як "*щось безумовно необхідне в селі*". Як правило, члени Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП спочатку підхоплювали бажання селян утворити місцевий комітет ВСС (Черкунов писав, що він та його соратники наприкінці 1905 р. по селах скликали сходи та зібрання, де "*обов'язково створювали осередок безпартійного селянського союзу*"), а згодом всередині його або з числа пов'язаних з Селянським союзом членів формували осередок своєї партії [30, с.37-40].

У РУП підтримка формування Селянського союзу спочатку надходила від окремих його регіональних структур. Саме Донський комітет РУП виступив ініціатором створення одних з найперших в імперії осередків Селянського союзу ще задовго до проведення Установчого з'їзду організації у Москві. Тут чи не вперше практикувався запис в члени Союзу одразу всіх членів громади. Вплив комітетів ВСС тут був настільки високим, пригадував В.Мазуренко, що їх рішення безумовно виконувалися волосною та сільською старшиною [16, с.34].

У Києві, згадував С.Єфремов, він та його однопартієць за УРП М.Левицький були долучені до роботи у ВСС російськими діячами визвольного руху. Останні хотіли опертися на українських центристів задля пропаганди ідеї Селянського союзу в наддніпрянських селах. Однак поступово "*Київська філія*" (Київське бюро сприяння) ВСС була повністю перепорядкована українським лібералам та лівим. "*Все листування про селянську організацію йшло звичайно до мене, і я їй відповідав на численні запити, які йшли з села і через поодиноких людей, і через редакцію "Київських Откликів"*, - визначав свою центровку Сергій Олександрович [7, с.592]. Кияни поширювали аграрну агітаційну літературу українських

лібералів (Єфремов згадував про відозву-заклик до селян у “Хліборобі”, авторський опус “Як люде прав собі здобувають” і брошуру Грінченка “Чого нам треба”), а також “Протоколи селянського з’їзду” в українському перекладі [7, с.614-615].

Завдяки знайомству зі спогадами членів різних партій може скластися враження, що Селянський союз являв собою поживне середовище для діяльності політичних організацій, які реалізовували свої тактичні завдання в селянському світі, що сам Союз постав в результаті партійних дій. Насправді Селянський союз був цілком самостійною організацією і, навпаки, міг у відносинах з партіями завдяки своєму “позапартійному” статусу впливати на них або використовувати зв’язки із ними у власних цілях. Так, колишній сумський соціал-демократ М.Беседовський згадував, що голова повітового комітету ВСС Щербак одного разу випустив “летючку” від імені Сумської групи РСДРП, коли еседеки тимчасово користувалися популярністю [3, с.90].

Позапартійність ВСС засвідчили автори і в інших регіонах України. На Полтавщині “селянські союзи виникали не стільки за ініціативою інтелігенції, скільки за ініціативою самих селян”, стверджував Оленін. Нерідко імпульс утворенню сільської організації ВСС давав не “інтелігентний почин руху”, а спонукання “передових селян”. Про ґрунтовність Союзу, його популярність та цілковиту підтримку з боку селян свідчив той факт, що під час арештів його активістів селяни не замислюючись кидались їх рятувати цілими громадами, а розпорядження керівництва організації виконувалися без обговорення [20, с.152-153].

Колишні організатори осередків ВСС описували його діяльність переважно схвально, уникаючи критики власних помилок і прорахунків. Г.Муха, А.Щербак, М.Сердюк і М.Волкович розцінювали Селянський союз як повноцінну політичну силу, як рівноправного партнера інших політичних організацій, а у випадку з Сумським комітетом ВСС і як провідну політичну силу регіону. Мемуаристи звертали увагу на ту швидкість, з якою утворилися місцеві осередки Союзу та їх дисциплінованість (про це свідчила фактична відсутність погромів та підпалів в місцевостях, де вплив ВСС був особливо відчутний), а також на високу ступінь довіри селянства власній соціальній організації.

Мемуари колишніх членів ВСС є важливим джерелом для вивчення питань створення на місцях та структуризації низових осередків Союзу. Оленін писав, що утворення нових спілок відбувалося за ланцюговою реакцією - тільки-но з’являлася в регіоні одна організація, як за нею миттю виникали нові [20, с.152]. На Катеринославщині, за свідченням колишнього катеринославського адвоката О.Александрова, процес створення нових груп Селянського союзу відбувався зворотньо: спочатку був проведений губерніяльний з’їзд, який обрав губернський комітет, а останній вже давав імпульс до формування сільських, волосних та повітових комітетів організації [1, с.8-9]. Живу картину створення осередку ВСС залишила Т.Алексеева. Агітаційна група есерів, до партії яких належала авторка, входила в село, розміщувалася в оселі якогось бідного селянина і з його дозволу скликала якомога більше селян. Коли збиралася юрба, агітатори повідомляли селян про існування Союзу, його цілі, програму і пропонували утворити місцевий відділок організації [2, с.189-192].

Фактично всі автори спогадів схвально ставилися до масового притоку селянства, мало звертаючи увагу на невідповідність кількісного зростання організації її якісному складу. Кадровий підхід, притаманний для партій, в даному випадку не враховувався, адже ВСС декларувала себе як організація всього російського (імперського) селянства. Механізм формування волосних та сільських комітетів Селянського союзу фактично був однаковим - селяни за власним почином або закликом бюро сприянь ВСС та партій збиралися на сходах, переобирали за необхідності сільську та волосну владу якщо вона не підтримувала програму Союзу, приєднувалися гуртом до організації, обирали членів комітету, делегатів на повітові з’їзди ВСС. Масова кооптація селян до Союзу та оформлення керівних місцевих структур фіксуються в ряді спогадів. У Сорочинцях, повідомляв один із колишніх керівників місцевого комітету ВСС М.Козиленко, селяни сформували одразу 7 районних сільських організацій, на чолі яких стояли 1-2 уповноважених, які разом склали сільський комітет Союзу (12 осіб). З членів організації стягувався внесок у “страйковий фонд” в розмірі 10-15 коп. [9, с.292-293]. У Хогіні Сумського повіту 120 робітників сільськогосподарської майстерні маєтку Строганової на заклик місцевої інтелігенції разом записалися до Союзу [21, с.96].

Формуванню осередків ВСС давали поштовх загальноросійські та регіональні з'їзди організації. Проте у мемуарній літературі залишилося небагато спогадів про їх проведення. Найбільш докладно про це писали колишні діячі ВСС у Сумському повіті. А. Овчаренко - єдиний хто з українських селян-членів ВСС залишив спогади про Установчий з'їзд Селянського союзу. Проте через скупість повідомлення важко довідатися про деталі проведення з'їзду. Одна дрібниця, щоправда, викликає зацікавлення. Овчаренко вказував на те, що з'їздом керували есери та еседеки [19, с.82]. Дане твердження дещо відрізняється від повідомлення Шестакова, який писав про перевагу лібералів та есерів [34, с.47; 35, с.52-56; 37, с.31-33]. Вочевидь, Овчаренку запам'яталася перепалка між есерами та більшовиками, що і вплинуло на його оцінку ролей партій у з'їзді. Крім того, як вірно зауважив Шестаков, на установчому з'їзді селяни погано розрізняли різницю між есерами та соціал-демократами [37, с.33].

Мемуари М.Сердюка, А.Щербака та протоколи засідань II з'їзду Селянського союзу дозволяють реконструювати внесок сумської делегації до формування програми організації, зокрема щодо загальноселянських заходів (відмова від вживання горілки, бойкот податків і т.п.) задля тиску на уряд. Матеріали регіональних з'їздів Союзу, що проходили у Сумах за представництва делегатів кількох повітів Харківської та Курської губерній, до яких зверталися автори, ілюструють тенденцію до посилення протидії урядові, зміцнення демократичних поглядів селянства та розкривають зміст роботи місцевих осередків ВСС: створення нових груп, фінансування організації, нейтралізація діяльності земських начальників та поліції, випуск власної преси, влаштування читалень, переобрання земств на демократичній основі та перепис земель до передбачуваної аграрної реформи [28, с.57, 63-64; 38, с.140].

Тактиці боротьби ВСС приділив увагу і Оленін, який зазначив, що на Полтавщині керівництво осередків Союзу добивалося уникнення насилля і пропагувало мирне розв'язання конфлікту як з владою, так і з поміщиками. Найкращим засобом тиску на владу визнавався страйк. Дійсно, полтавське селянство влаштовувало успішні акції економічної боротьби, до якої, окрім наймитів, залучалися селянські товариства в цілому. Бойкот влади на Полтавщині, передусім, прийняв форму боротьби з поліцією, яка, за словами Оленіна, місцевими мешканцями розцінювалася як *“даремна та антинародна організація”*. Вживання поліції супроводжувалося переобранням сільської та волосної старшини, на яку дивилися як на креатуру адміністрації. Місцеві відділки ВСС діяли здебільшого на власний розсуд і не дотримувалися настанов Делегатського з'їзду організації. Іноді *“справа доходила до того, що представники тієї течії, що ставила перед Союзом завдання в організації народної думки, схильні були заперечувати всі тактичні прийоми Союзу та замовчувати їх”* [20, с.158-161].

Мемуари аграрників добре висвітлюють і економічну діяльність місцевих комітетів Союзу, спрямовану на забезпечення матеріальних інтересів селян: встановлення тарифів на поденну і строкову оплату праці в поміщицьких маєтках або заборона працювати в них з метою якнайшвидше позбавитися поміщиків, оголошення маєтків народною власністю, припинення сплати десятини, створення кас взаємодопомоги, обкладання поміщиків внесками на користь комітетів. Волкович згадувала, що Хорошківський комітет ВСС у Кобеляцькому повіті у відносинах з власниками перейняв на себе обов'язки біржі праці, пропонуючи місцевим поміщикам заздалегідь подавати заявки про кількість потрібних працівників [4, с.113]. Подібну роль намагався приміряти на себе і Сорочинський комітет [9, с.293-294]. На Херсонщині, пригадував Черкунов, виконавчий орган однієї з сільських або волосних організацій ВСС навіть встановив таксу на здійснення церковних обрядів [30, с.40]. У Сумському повіті комітет Селянського союзу, за словами Сердюка, став *“регулятором економічного життя”*: зупиняв вирубку лісів, складав умови найму робітників до поміщицьких маєтків, обкладав поміщиків внесками до волосних кас, встановлював ціну на вартість соломи та дров. Більше того, до його осередків селяни зверталися по допомогу в спадкових та адміністративних справах. Сумський комітет ВСС також доклав зусиль щодо підтримки цукрових заводів, які давали заробіток місцевим селянам - за його посередництва буряк з ланів був відвезений селянами до заводів *“за необразливу ціну”* для них. А із страйкарями-залізничниками домовлявся про підвіз товарів широкого вжитку [28, с.54-56; 38, с.137].

Серед заходів “*фінансового бойкоту*” автори спогадів називали закриття казенних винних лавок. На Катеринославщині відповідне рішення приймали повітові комітети ВСС [1, с.14]. Якщо ж просто лунали заклики не вживати алкоголь, це бажаного ефекту не давало. “*Особиста стриманість не лише не мала успіху, але й місцями спостерігалося посилене вживання горілки в період селянського руху*”, - зауважував Оленін [20, с.160]. Але якщо “*сухий закон*” встановлювався селянською владою, тоді його дотримувалися всі. В результаті, в багатьох місцевостях Катеринославщини “*зникло пияцтво і, як наслідок цього, хуліганство та родинні сварки*”, - резюмував Александров [1, с.14].

Окремою темою проходить повідомлення мемуаристів про протидію владним органам і усунення їх від управління селянськими справами. Зокрема, у Сорочинцях революційний комітет, що виник на основі місцевої організації Селянського союзу, постановив у дусі рішень Делегатського з'їзду ВСС не давати новобранців, не сплачувати податки, закрити монополії, переобрати волосне правління й арештувати “*агентів царського уряду*”. В подібному дусі було оформлене звернення до селян Миргороду та повіту [24, с.102-103]. Не менш радикальними, за спогадами керівників селянського руху в Сумському повіті, виглядали рішення місцевого комітету та регіональних з'їздів організації. Окрім рішення про відсторонення представників влади від управління селянськими справами та бойкоту уряду, селяни проголосили його “*поза законом*” у відповідь на арешт членів Головного комітету ВСС. Повітовий комітет утворив селянську міліцію, здійснював вкупі з іншими революційними організаціями експедиції за межі Сумського повіту та здійснив спробу арешту справника [28, с.54-61; 38, с.137]. В деяких повітах Катеринославщині, свідчив Александров, комітети Союзу ухвалювали не коритися земських начальникам, закрити волосні управи, а отже “*зосередили в своїх руках і судову й адміністративну владу*”, тоді як поліція або розбіглася або не діяла [1, с.13-14]. Зрештою, значні території опинилися непідконтрольними легітимній владі, що пізніше давало підставу історикам писати про “*селянські республіки*” - Сорочинську, Сумську, Покошицьку, Лубенську і т.д.

У зв'язку з діяльністю ВСС характерною була оцінка мемуаристами “*третього елементу*” - сільської інтелігенції. М.Новицький (у минулому - член РУП) змалював непривабливий моральний образ сільських вчителів та медиків, з яких лише деякі підтримали революційні змагання [18, с.22-24]. Подібне помічав селянин В.Зубченко, роблячи відносно дій інтелігенції на Охтирщині, яка улещувала селян релігійною сповіддю, висновок, що їй “*народні прагнення були ворожі та ненависні*” [8, с.76]. Не покращував зростання політичної свідомості селянства і той факт, що нерідко представники “*третього елементу*” за рівнем політграмоти самі не відрізнялися від селянської маси. Єфремов писав, що навіть серед сільських учителів траплялися особи, “*темнота й невідомість*” яких викликала почуття розгубленості, і наводив яскравий приклад своєї розмови з одним подільським учителем, переконаним у тому, що Союз уповноважений давати селянам землю, а очільники організації є начальством [7, с.617-619]. У спогадах Александрова, Оленіна, Степняка і Сердюка, навпаки, фігурують образи активних елементів сільської (земської) інтелігенції, що виступали своєрідним каталізатором політичного життя на селі. Так, Оленін згадував, що у Лохвицькому повіті сільська інтелігенція (Оленін, звичайно, пише не про всіх представників “*третього елементу*”, а про “*цвіт сільської інтелігенції*”), яка після проголошення Маніфесту 17 жовтня переживала “*період політичного романтизму*”, навіть пішла на відкритий конфлікт із земцями заради прямого відстоювання інтересів селянства. При цьому селянами “*заяви інтелігента сприймалися із великим співчуттям*”. Зрештою вони почали чітко виокремлювати інтелігенцію від “*панів*” незалежно від рівня матеріального забезпечення і перших, і других, тягнулися до агрономів, учителів, лікарів, котрі приймали участь в організаціях Союзу, оскільки бачили, що без них нездатні подолати “*дезорганізованість*” і “*некультурність*”. Участь “*третього елементу*” в “*союзному русі*” була продиктована “*безпосереднім напором життя*”, який, на переконання мемуариста, підбурював їх “*паралізувати стихійні пориви і переконати селянина у доцільності правової боротьби*”. Остання передбачала гуртування селян в класову організацію. Одночасно роль інтелігенції, визнавав Оленін, не була керівною в селянському русі, а лише “*службовою*”, спрямованою на “*встановлення форм руху і способів боротьби*”, тоді як основа його корінилася в самій природі селянства [20, с.144-167].

Особливо цінним є повідомлення самих селян про інтелігентів, що сприяли політичній організації селянства. Так, у спогадах селянина с. Велика Чернеччина (Сумський повіт) Г. Лоханя в світлих тонах відтворений образ учительки земської школи М. Літвінової (в автора - Марія Григорівна), яка агітувала серед місцевих селян. Вочевидь, революціонерка вабила селян не лише розумінням селянської долі і захопленням соціалістичними перспективами, але й особистісними якостями - *“хоч це вже давно минуло, але спогад щирий про навчительку Марію Григорівну залишився назавжди”* [14, с. 104].

Про свою активну або посильну участь в революційному русі на селі вказували і самі представники *“третього елементу”* у спогадах. Зокрема, колишня сільська вчителька П. Чубова згадувала, що вела переговори з місцевою поміщицею про передачу частини дідачної землі селянам, а її брат був відомим агітатором і користувався широкою популярністю серед селян у Глобинській волості Кременчуцького повіту. Саму авторку звільнили з роботи за ведення політичних розмов із сільськими жителями [33, с. 107-110]. Вочевидь, картина симпатії справі революції змінювалася залежно від регіону, була неоднозначною, що і відбилося в різних оцінках ролі сільської інтелігенції в революційних процесах.

У спогадах діячів українського національного руху повідомляється про проект створення селянської організації на національному ґрунті - спробу утворити Українську селянську спілку (УСС). Одностайності в його оцінці не існує, що ми можемо пов'язати з негативним результатом намагань утворити дану організацію, різницею сподівань від неї. Наприкінці 1905 р., повідомляв Дорошенко, був створений ініціативний комітет і надруковано відозву про проведення з'їзду УСС, яка поширювалася по волостях українських губерній. Проте Українська селянська спілка припинила своє існування через арешти її прихильників, так і не оформившись в організацію. Сам Дмитро Іванович відгукнувся про цей захід як про *“авантюру”*, що завдала зайвого клопоту київському губернатору [6, с. 78-79]. На нашу думку, Дорошенко дарма глузував з ініціативи створення селянської організації. Про потребу створення крайової української спілки говорилося на Делегатському (2-му) з'їзді ВСС у Москві представниками від Наддніпрянщини. Коли ця ініціатива знайшла підтримку з боку українських політичних діячів, вона, зрештою, знайшла відгук серед різних груп та комітетів Селянського союзу, що діяли в Україні.

Те, до чого так несерйозно поставився Дорошенко, знаходить зовсім інше висвітлення в нотатках Єфремова. Останній стверджував, що разом із Левицьким проводив лінію на перетворення Київського бюро сприяння ВСС на Українську селянську спілку, чому допомагало самоусунення представників загальноросійських партій від справи розбудови крайової структури Союзу. Сергій Олександрович, перебуваючи у *“Київській філії”* ВСС, вів переписку та живі розмови з провінційними інтелігентами та селянами на тему УСС, наділяв їх агітаційною літературою. За спогадами автора, все це була *“сила людей”*. Серед *“спеціалістів-агітаторів”*, які навідувалися до нього, йому запам'ятався *“Медведев з Чернігівщини”*. Мова йде про Федора Медведєва, селянина с. Кропивне Новозибківського повіту, який ще влітку 1905 р. розгорнув активну пропагандистську діяльність серед сільських жителів свого регіону, закликаючи останніх підписувати вирок на ім'я царя з вимогами скликання народного демократично обраного представництва, наділення селян землею, однаковими із іншими станами правами, впровадження демократичних свобод та безоплатного навчання. Загалом Медведєв та подібні йому люди описувалися Сергієм Олександровичем як *“публіка... досить свіжа, без теоретичних розмивань великих та рефлексів, зате звична до народу, знайома з методами праці серед нього”* і, що головне, *“практично вона стояла на українському ґрунті, згоджуючись, що на селі правдити політичну роботу інакше не можна”*, що переконувало його в доцільності української селянської справи [7, с. 615-616; 29, с. 279].

У спогадах Єфремова одна деталь викликає здивування - він чомусь не згадав про ініціативи селянських депутатів II з'їзду ВСС щодо створення УСС. Тож справа її організації у споминах фактично виглядає як *opus vitae* самого автора та його найближчих товаришів. Дивне й інше - соратник Єфремова по Київському бюро сприяння ВСС Чикаленко загалом не пригадував про якусь роль Єфремова в організації УСС, назвавши Полтавську громаду УДП, котра надрукувала

Статут Союзу в *“Полтавщині”*, організуючим центром Спілки. Розбіжності даних у мемуарній літературі відносно того, хто володів ініціативою створення УСС і хто послідовно проводив лінію на її інститування можемо пояснити бажанням самих авторів підкреслити власну роль та роль своїх партій у цьому процесі. Звідси уникнення згадувань про колишніх політичних конкурентів.

Обмаль інформації у мемуарах зустрічається відносно проведення роботи зі створення УСС у провінції. Фактично єдиним реальним осередком організації, виходило, був волосний комітет у Ковалівці Пирятинського повіту. Його керівник, активний член УДП селянин П.Оправхата був одним із натхненників нового товариства: роз’їжджав по селах, агітуючи селян приєднуватися до УСС [32, с.289, 385]. Сам Оправхата йменував організацію, яку він створив, Загальноукраїнським селянським союзом і від імені Ковалівського волосного комітету закликав селян з’єднуватися у спілки та відправляти делегатів до *“Українського обласного з’їзду Союзу в Києві”* [5, с.51-52]. Описуючи діяльність Оправхати на спілчанській ниві, Чикаленко, скромно упустив факт своєї спроби захисту Оправхати, коли той був заарештований поліцією. Затримання останнього відбулося попри те, що саме завдяки його зусиллям *“не чинити безладдя”* волость уникнула погромів та нападів на представників влади та поміщиків [5, с.51-52].

У спогадах діячів загальноросійських партій тема УСС не піднімалася зовсім. Лише С.Сава-Степняк згадував про невдалу агітацію *“якогось Українського селянського союзу”* у Конотопському повіті [26, с.42].

Розкрити процеси формування та розвитку осередків ВСС, змалювати яскраві образи *“революційних самородків”*, як влучно називав активістів Союзу Троцький, неможливо без мемуарної літератури, яка значно доповнює документальні джерела та пресу, одночасно залишаючись носієм унікальної персональної інформації. Особливістю жанру політичної (революційної) мемуаристики є його синтетичність - автори, аби додати об’єктивності своїм спогадам, широко зверталися до документальних джерел (матеріали з’їздів, партійні папери, переписка поліцейських чинів тощо). Одночасно це не знімає суб’єктивності з мемуаристики й зберігає за нею статус літератури з сильним особистісним началом. У нашому випадку це дозволяє відтворити авторське ставлення до описуваних подій, до селянства, сільської інтелігенції та створюваної першими та другими спілки, відновити загальну картину бачення громадського життя, у вирі якого формувалася селянська організація. А саме: високі людські якості інтелігентів нерідко були визначальними в успішності агітації за створення осередків ВСС, а без самих селянських активістів їхнє існування та розвиток були неможливі; значний внесок в становлення та діяльність комітетів ВСС внесли опозиційні політичні організації, проте їхній вплив на селянство та його організацію не був визначальним; саме виникнення Селянського союзу стало можливим завдяки політизації селянства, зародженню громадянського суспільства. Загалом, мемуари наповнюють політичну історію села живим змістом і дозволяють ствердити за ВСС роль провідної організації, що діяла в 1905-1907 рр. в українській сільській провінції.

1. *Александров О.* Селянська спілка перед царським судом / О.Александров. - Харків: Шляхи Революції, 1931. - 32 с.
2. *Алексеева Т.* Среди крестьян / Т.Алексеева // Русское богатство. - 1907. - №3. - С.171-194.
3. *Беседовський М.* Мої спогади про 1905 рік / М.Беседовський // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.89-91.
4. *Волкович М.* “Крестьянский союз” в Кобеляках / М.Волкович // 1905 год на Полтавщине. Сборник. - Полтава: Полиграфтрест, 1925. - С.110-114.
5. Документи та матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905-1907 рр. // Записки Полтавського інституту соціального виховання / [авт.-уклад. Ф.Герасименко]. - Полтава: Полиграфтрест. - 1930. - Т.V. - С.33-88.
6. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки) / Д.Дорошенко. - Вінніпег: Видавнича спілка “Тризуб”, 1949. - 167 с.
7. *Єфремов С.* Щоденник. Про минулі дні (спогади) / С.Єфремов. - К.: Темпора, 2011. - 792 с.
8. *Зубченко В.* Як царат розплачувався / В.Зубченко // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.75-78.
9. *Козиленко М.* До повстання сорочинських селян / М.Козиленко, Ф.Вільченко // Літопис революції. - 1930. - №6. - С.287-302.
10. *Колесниченко Д.А.* Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. / Д.А.Колесниченко. - М.: Институт российской истории РАН, 2006. - 310 с.

11. Куреньшев А.А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А.А.Куреньшев. - М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. - 336 с.
12. Куреньшев А.А. Крестьянские организации России в первой трети XX века (рубеж XIX-XX в. - 1930-е гг.): дис... докт. ист. наук: 07.00.02 / А.А.Куреньшев. - М., 2006. - 610 с.
13. Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. - Саут Баунд Брук: Видання Української православної церкви в США, 1966. - Ч.П. - 481 с. - (Науково-богословський інститут Української православної церкви в Сполучених Штатах Америки).
14. Лохань Г. Мої спогади / Г.Лохань // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.103-104.
15. Магась В.О. Всеросійський селянський союз в Україні у 1905-1907 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.О.Магась. - Камянець-Подільський, 2009. - 297 с.
16. Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В.Мазуренко // Пролетарская революція. - 1925. - №2. - С.27-46.
17. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 г. / С.Мазуренко. - М.: Новая деревня, 1925. - 89 с.
18. Новицький М. 1905 рік на українському селі (спогади) / М.Новицький. - Харків: Пролетарій, 1931. - 72 с.
19. Овчаренко А. Спогади про революцію 1905 року на Сумщині / А.Овчаренко // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.81-83.
20. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция. К характеристике освободительного движения в Малороссии / Р.Оленин // Русское богатство. - 1907. - №2. - С.135-169.
21. Пороскун І. Спогади про 1905 рік / І.Пороскун // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.96-99.
22. Приговор крестьян общества села Нефорощи // Полтавщина. - 1905. - №312. - С.3.
23. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади / В.Приходько. - Нью-Йорк-Мюнхен: Криниця, 1967. - Ч.1. - 183 с.
24. Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания / Н.Пыжов. - М.: Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан и сс.-поселенцев, 1929. - 175 с.
25. Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине. Документы и материалы / [сост. Ф.И.Бойко и А.И.Момот]. - Харьков: Харьковское областное издательство, 1957. - 263 с.
26. Сава-Степняк С.А. "Пятый" год / С.А.Сава-Степняк // 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. - Конотоп: Конотопская типография Окрместхоза, 1925. - С.36-45.
27. Сахаров С. Рабочее и социал-демократическое движение в г.Полтаве / С.Сахаров // 1905 год на Полтавщине. Сборник статей и воспоминаний. - Полтава: Б.м., 1925. - С.9-24.
28. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) / М.Сердюк // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.53-69.
29. 1905 год на Украине: хроника и материалы / Под ред. М.И.Мебеля. - Харьков: Пролетарий, 1926. - Т.1 (январь-сентябрь). - 508 с.
30. Черкунов А.Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) / А.Н.Черкунов // Каторга и ссылка. - 1925. - №3. - С. 37-50.
31. Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905-1920 / В.Чернов. - М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. - 430 с.
32. Чикаленко Є. Спогади / Є.Чикаленко. - Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. - 504 с.
33. Чубова П. Крестьянское движение на Кременчугщине / П.Чубова // 1905 год на Полтавщине. Сборник. - Полтава: Полиграфтрест, 1925. - С.107-110.
34. Шестаков А. Агитация и пропаганда большевиков в деревне в революции 1905-1907 годов / А.Шестаков // Историк-марксист. - 1935. - №12. - С.38-57.
35. Шестаков А. Бунт земли / А.Шестаков. - М.: Красная новь, Главполитпросвет, 1923. - 69 с.
36. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз. Исторический очерк / А.Шестаков // Историк-марксист. - 1927. - №5. - С.96-123.
37. Шестаков А. К вопросу о борьбе за крестьянство в революции 1905 года / А.Шестаков // Старый большевик. Сборник. - М.: Старый большевик, 1932. - С.20-37.
38. Щербак А. 1905 год в Сумском уезде / А.П.Щербак // 1905 рік на Сумщині: Збірник наукових статей. - Суми: Плуг і молот, 1930. - С.129-143.
39. Эльцин Б. Работа среди крестьян / Б.Эльцин // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине. - Одесса: Б.м., 1925. - С.60-72.

References

1. Aleksandrov O. Selianska spilka pered tsarskym sudom / O.Aleksandrov. - Kharkiv: Shliakhy Revoliutsii, 1931. - 32 s.
2. Alekseeva T. Sredi krestian / T. Alekseeva // Russkoe bogatstvo. - 1907. - №3. - S. 171-194.
3. Besedovskiy M. Moi spohady pro 1905 rik / M. Besedovskiy // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. - Sumy: Pluh i molot, 1930. - S. 89-91.
4. Volkovych M. «Krestianskyi soiuz» v Kobeliakakh / M. Volkovych // 1905 hod na Poltavshchynе. Sbornik. - Poltava: Poligraftrest, 1925. - S. 110-114.
5. Dokumenty ta materialy do selianskykh rukhiv na Poltavshchyni v revoliutsii 1905-1907 rr. // Zapysky Poltavskoho instytutu sotsialnoho vykhovannia / [avt.-uklad. F. Herasymenko]. - Poltava: Polihraftrest. - 1930. - T. V. - S. 33-88.

6. Doroshenko D. Moi spomyny pro davnie mynule (1901-1914 roky) / D. Doroshenko. – Vinnipeh: Vydavnycha spilka «Tryzub», 1949. – 167 s.
7. Iefremov S. Shchodennyk. Pro mynuli dni (spohady) / S. Yefremov. – K.: Tempora, 2011. – 792 s.
8. Zubchenko V. Yak tsarat rozplachuvasia / V. Zubchenko // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 75-78.
9. Kozylenko M. Do povstannia sorochnykykh selian / M. Kozylenko, F. Vilchenko // Litopys revoliutsii. – 1930. – № 6. – S. 287-302.
10. Kolesnychenko D. A. Vserossiyskij krestianskij sojuz v 1905-1907 gg. / Kolesnichenko Diana Alekseevna. – M.: Institut rossijskoj istorii RAN, 2006. – 310 s.
11. Kurenyshev A. A. Vserossiyskij krestianskij sojuz. 1905-1930 gg. Mify i realnost / Kurenyshev Andrei Aleksandrovich. – M.: AYRO-KhKh; SPb.: Dmytrij Bulanin, 2004. – 336 s.
12. Kurenyshev A. A. Krestyanskie organizatsii Rossii v pervoy treti XX veka (rubezh XIX – HH v. – 1930-e gg.): dis. dokt. ist. nauk: 07.00.02 / Andrey Aleksandrovich Kurenyshev. – M., 2006. – 610 s.
13. Lototskyi O. Storinky mynuloho / O. Lototskyi. – Saut Baund Bruk: Vydannia Ukrainkoj pravoslavnoi tserkvy v SShA, 1966. – Ch. II. – 481 s. – (Naukovo-bohoslovskiy instytut Ukrainkoj pravoslavnoi tserkvy v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky).
14. Lokhan H. Moi spohady / H. Lokhan // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 103-104.
15. Mahas V. O. Vserosiyski selianski soiuz v Ukraini u 1905-1907 rr.: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V'iachoslav Olehovych Mahas. – Kamianets-Podilskiy, 2009. – 297 s.
16. Mazurenko S. Krestyane v 1905 g. / Mazurenko Semen. – M.: Novaya derevnya, 1925. – 89 s.
17. Novytskyi M. 1905 rik na ukrainskomu seli (spohady) / M. Novytskyi. – Kharkiv: Proletarii, 1931. – 72 s.
18. Ovcharenko A. Spohady pro revoliutsiiu 1905 roku na Sumshchyni / A. Ovcharenko // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 81-83.
19. Olenin R. Krestyane i intelligentsiya. K karakteristike osvoboditel'nogo dvizheniya v Malorossii / R. Olenin // Russkoe bogatstvo. – 1907. – # 2. – S. 135-169.
20. Poroskun I. Spohady pro 1905 rik / I. Poroskun // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statei. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 96-99.
21. Prigovor krestyan obschestva sela Neforoschi // Poltavschina. – 1905. – # 312. – S. 3.
22. Prykhdok V. Pid sontsem Podillia. Spohady / V. Prykhdok. – Niu-Iork-Miunkhen: Krynytsia, 1967. – Ch. I. – 183 s.
23. Pyizhov N. Sorochninskoe krestyanskoe vosstanie 1905 g. Vospominaniya rukovoditelya vosstaniya / N. Pyizhov. – M.: Izd-vo Vsesoyuznogo obsch.-va politkatorzhan i ss.-poselentsev, 1929. – 175 s.
24. Revolyutsionnye sobyitiya 1905-1907 gg. na Poltavschine. Dokumenty i materialy / [sost. F. I. Boyko i A. I. Momot]. – Harkov: Harkovskoe oblastnoe izdatelstvo, 1957. – 263 s.
25. Sava-Stepnyak S. A. «Pyatyiy» god / Sava-Stepnyak S. A. // 1905 god na Konotopschine. Sbornik materialov i vospominaniy. – Konotop: Konotopskaya tipografiya Okrmesthoza, 1925. – S. 36-45.
26. Saloid I. Skalky spohadiv / I. Saloid // 1905 rik na Sumshchyni. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 84-88.
27. Saharov S. Rabochee i sotsial-demokraticheskoe dvizhenie v g. Poltave / S. Saharov // 1905 god na Poltavschine. Sbornik statey i vospominaniy. – Poltava: B.m., 1925. – S. 9-24.
28. Serdiuk M. Do 25-richchia 1905 roku (Spohady pro revoliutsiini podii na Sumshchyni) / M. Serdiuk // 1905 rik na Sumshchyni: Zb. nauk. st. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 53-69.
29. 1905 god na Ukraine: hronika i materialy / Pod red. M. I. Mebelya. – Harkov: Proletariy, 1926. – T. 1 (yanvar-sentyabr). – 508 s.
30. Cherkunov A. N. Revolyutsionnoe dvizhenie sredi krestyan na yuge Rossii i sotsial-demokratiya (Iz lichnykh vospominaniy) / A. N. Cherkunov // Katorga i ssylka. – 1925. – # 3. – S. 37-50.
31. Chernov V. Velikaya russkaya revolyutsiya. Vospominaniya predsedatelya Uchreditelnogo sobraniya. 1905 – 1920 / V. Chernov. – M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2007. – 430 s.
32. Chikalenko E. Spogadi / E. Chikalenko. – Nyu-York: UkraYinska vlna akademIya nauk u SShA, 1955. – 504 s.
33. Chubova P. Krestyanskoe dvizhenie na Kremenchugschine / P. Chubova // 1905 god na Poltavschine. Sbornik. – Poltava: Poligrafrest, 1925. – S. 107-110.
34. Shestakov A. Agitatsiya i propaganda bolshevikov v derevne v revolyutsii 1905-1907 godov / A. Shestakov // Istorik-marksist. – 1935. – # 12. – S. 38-57.
35. Shestakov A. Bunt zemli / A. Shestakov. – M.: Krasnaya nov, Glavpolitprosvet, 1923. – 69 s.
36. Shestakov A. Vserossiyskij krestyanskiy sojuz. Istoricheskiy ocherk / A. Shestakov // Istorik-marksist. – 1927. – # 5. – S. 96-123.
37. Shestakov A. K voprosu o borbe za krestyanstvo v revolyutsii 1905 goda / A. Shestakov // Staryiy bolshevik. Sbornik. – M.: Staryiy bolshevik, 1932. – S. 20-
38. Scherbak A. 1905 god v Sumskom uezde / A. P. Scherbak // 1905 rik na Sumshchyni: Zbirnyk naukovykh statey. – Sumy: Pluh i molot, 1930. – S. 129-143.
39. Eltsin B. Rabota sredi krestyan / B. Eltsin // 1905 god. Revolyutsionnoe dvizhenie v Odesse i Odeschine. – Odessa: B. m., 1925. – S. 60-72.